

ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА НА ЗАЙНЯТТЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ТА ЙОГО МІСЦЕ В ЗАГАЛЬНІЙ СИСТЕМІ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

THE CONCEPT AND CONTENT OF THE CONSTITUTIONAL RIGHT TO ENGAGE IN ENTREPRENEURIAL ACTIVITY AND ITS PLACE IN THE GENERAL SYSTEM OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

Ілова О.В.,

аспірант кафедри конституційного права України

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено поняття та зміст конституційного права на підприємницьку діяльність, його місце у системі прав та свобод людини і громадянина, а також особливості його реалізації та гарантування. Автор підкреслює, що право на підприємництво, закріплене у статті 42 Конституції України, належить до ключових економічних прав, які разом із правом приватної власності формують правову основу ринкової економіки. Підприємницька свобода розглядається як комплексне явище, що поєднує приватноправовий і публічно-правовий зміст: з одного боку, гарантує свободу вибору виду діяльності та вільне використання майна й капіталу, а з іншого – передбачає дотримання законодавчих вимог та виконання публічно-правових обов'язків, зокрема податкових. В роботі наголошено на взаємозв'язку права на підприємництво з іншими економічними та соціальними правами, насамперед з правом приватної власності та правом на працю. Визначено, що приватна власність є матеріальною основою підприємницької свободи, оскільки надає людині реальні можливості для економічної самореалізації та ініціативності. Особливу увагу приділено питанню суб'єктного складу права на підприємництво. Підкреслено, що хоча Конституція безпосередньо гарантує його фізичним особам, створення та діяльність юридичних осіб як суб'єктів господарювання також є похідними від цього права і повинні розглядатися як форма його реалізації. Наголошено, що право на підприємницьку діяльність є багатограним соціально-економічним правом, яке займає центральне місце в системі економічних свобод особи. Його забезпечення створює передумови для розвитку ринкової економіки, формування правової держави та зміцнення громадянського суспільства, де підприємництво виступає ключовою рушійною силою економічного зростання та публічного добробуту. Зроблено висновок, що право на підприємницьку діяльність – це закріплене Конституцією України соціально-економічне право людини і громадянина, яке надає кожному можливість самостійно або у співпраці з іншими особами здійснювати ініціативну, систематичну діяльність на власний ризик, використовуючи власні чи залучені ресурси, з метою отримання прибутку, досягнення економічних і соціальних результатів.

Ключові слова: конституційне право на підприємницьку діяльність; економічні права людини; право приватної власності; свобода підприємництва; Європейський суд з прав людини.

The article examines the concept and content of the constitutional right to entrepreneurial activity, its place in the system of human and citizen rights and freedoms, as well as the features of its implementation and guarantee. The author emphasizes that the right to entrepreneurship, enshrined in Article 42 of the Constitution of Ukraine, is one of the key economic rights, which, together with the right to private property, form the legal basis of a market economy. Entrepreneurial freedom is considered as a complex phenomenon that combines private law and public law content: on the one hand, it guarantees the freedom to choose the type of activity and the free use of property and capital, and on the other hand, it provides for compliance with legislative requirements and the fulfillment of public law obligations, in particular tax obligations. The paper emphasizes the relationship of the right to entrepreneurship with other economic and social rights, primarily with the right to private property and the right to work. It is determined that private property is the material basis of entrepreneurial freedom, since it provides a person with real opportunities for economic self-realization and initiative. Special attention is paid to the issue of the subject composition of the right to entrepreneurship. It is emphasized that although the Constitution directly guarantees it to individuals, the creation and activity of legal entities as business entities are also derivatives of this right and should be considered as a form of its implementation. It is emphasized that the right to entrepreneurial activity is a multifaceted socio-economic right that occupies a central place in the system of economic freedoms of an individual. Its provision creates the prerequisites for the development of a market economy, the formation of a legal state and the strengthening of civil society, where entrepreneurship is a key driving force for economic growth and public welfare. It is concluded that the right to entrepreneurial activity is a socio-economic right of a person and a citizen enshrined in the Constitution of Ukraine, which provides everyone with the opportunity to independently or in cooperation with other persons to carry out initiative, systematic activities at their own risk, using their own or attracted resources, in order to make a profit, achieve economic and social results.

Key words: constitutional right to entrepreneurial activity; economic human rights; right to private property; freedom of entrepreneurship; European Court of Human Rights.

Визначення загальних засад економічної системи в Україні, в тому числі гарантування вільного підприємництва є важливим напрямком конституційно-правового регулювання. Адже закріплення на рівні Основного Закону принципів ринкової економіки, непорушності права приватної власності, економічної багатоманітності, свободи підприємницької діяльності, єдності та прозорості економічного простору є пріоритетним напрямом розвитку нашої держави.

Право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, закріплена у ст. 42 Конституції України та займає вагомe місце серед економічних прав громадян. Подальший аналіз юридичної природи даного права показує, що воно є досить багатограним і у взаємозв'язку перш за все правом приватної власності складають правову основу ринкової економіки.

Для з'ясування місця й ролі конституційного права на підприємницьку діяльність в системі економічних конституційних свобод особи слід окреслити ознаки цієї системи

та подати її визначення, проаналізувати конституційні можливості, що до них входять, і надати їх коротку характеристику.

Традиційно у юридичній науці права класифікують за сферами життєдіяльності на особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні, культурні [1, 2, 3, 4]. При цьому, деякі автори наполягають на включенні до підстав класифікації прав не тільки характеру суспільних відносин, які вони відображають, а й предмету правового регулювання, внаслідок чого розподіл прав людини здійснюється на: громадянські права, політичні права, соціально-економічні права, право на екологічну безпеку, культурні права.

До переліку економічних прав можна віднести такі права: право приватної власності, право її успадкування, право на економічну свободу (зокрема право на підприємницьку діяльність), вільний вибір професії та роду занять, право на працю (право на винагороду за працю,

що має бути рівною та справедливою), право на відпочинок, свободу праці. Попри те, що саме ця група є найбільш взаємопов'язаною і має всі ознаки економічних прав, у теорії трапляються й інші підходи. Згідно з позицією окремих науковців, до економічних прав однозначно можна віднести лише право на підприємницьку (економічну) діяльність і право приватної власності. Як бачимо, економічні права нерозривно пов'язані з соціальними правами.

Свобода підприємництва гарантується на конституційному рівні, однак це право відрізняється від традиційних основоположних прав, таких як право на життя, заборона катувань та іншого нелюдського поводження, право на приватне життя та інші – тобто від прав людини першого покоління – передусім тим, що сфера його застосування, зміст і ступінь захисту не є настільки однозначними. Економічні, соціальні та культурні права, до яких можна віднести свободу підприємництва, розглядаються як права людини другого покоління. І звісно постає слушне запитання, яке дискутується в тому числі і у вітчизняній науці конституційного права: чи мають ці права лише «програмний» характер, чи можна вимагати їх забезпечення в судовому порядку? [5, 6]

В сучасній науці загально визнаним є твердження, що економіка – це базис (основа) суспільного ладу тієї чи іншої держави, який зумовлює сутність та зміст усіх інших суспільних відносин (правових, політичних, моральних тощо). Адже передусім від рівня розвитку економіки конкретної держави суттєво залежать практично всі сфери суспільного життя: спрямованість та зміст внутрішньої і зовнішньої політики держави; соціальна складова державно-владної діяльності; сутність та спрямованість правового регулювання; рівень розвитку культури, моралі тощо [7].

Економічні права та свободи людини і громадянина в Україні – це можливості людини та громадянина володіти, користуватися та розпоряджатися економічними благами, а також набувати та захищати їх у порядку, межах, формах у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [8]. У той же час ці права нерозривно пов'язані з соціальними правами, які апелюють до колективної вигоди і до підходу, пов'язаного зі статусом громадянина, а їх реалізація залежить від позитивної діяльності держави, на відміну від громадянських та політичних прав, які забезпечують індивідуальний вибір [9, 10]. Таким чином, соціальні та економічні права утворюють базис для визнання та подальшого забезпечення прав цивільних (особистих) і політичних [11]. Тому ці групи прав, хоча за своєю сутністю відрізняються одне від одного, разом з тим за своїм походженням, роллю держави в механізмі їх забезпечення, спрямованістю та призначенням – створити гідні умови життя людини, є дуже близькими і пов'язані один з одним і повинні діяти в комплексі [12].

Під економічними правами можна розуміти можливості індивідів у сфері виробництва та розподілу матеріальних благ щодо забезпечення вільного розпорядження предметами споживання та основними факторами господарської діяльності: умовами виробництва і робочою силою. Зазначені права визначають статус людини і громадянина як учасника економічної діяльності. Вони спрямовані на забезпечення добробуту та якості життя людей, задоволення економічних і пов'язаних із ними інших потреб та інтересів, що мають фундаментальний характер як такі, що створюють матеріальні передумови існування і умови всебічного розвитку особистості. Економічні права посідають важливе місце в системі прав людини. Їх здійснення має значення для реальності прав людини та інших їхніх категорій. Під економічними правами можна розуміти належну кожній людині й громадянину міру можливостей у сфері виробництва та розподілу майнових благ, пов'язаних із самостійним забезпеченням матеріальних умов власного існування і таких, що гарантують свободу участі в господарському житті, закріплену в конституціях та міжнародних актах про права людини. Реалізація цих прав, що входять до ядра правового статусу особи, має велике значення не лише для кожної людини,

а й для суспільства. Економічним правам притаманні ознаки, властиві й іншим правам людини: вони невідчужувані, існують об'єктивно, відображаючи людську природу та умови існування індивіда, характеризують відносини людини і держави, забезпечуються внутрішньодержавними та міжнародними гарантіями.

Водночас їм притаманні такі специфічні риси. Економічні права спрямовані насамперед на володіння благами економічного життя, на свободу у сфері господарських і трудових відносин. Зазначені права становлять суб'єктивне втілення економічної системи і є її елементом: з одного боку, вони породжені економічною системою, з іншого – виступають чинником, що визначає її природу. Економічні права спрямовані на володіння майновими благами, у зв'язку з чим особливого значення для забезпечення їх реалізації набувають матеріальні гарантії та ресурси; при цьому ці права можна розглядати як такі, що зумовлюють матеріальні гарантії всіх прав людини.

Всі ці риси притаманні і праву на підприємницьку діяльність, розкриття яких дає зрозуміти її місце у системі конституційних прав людини.

Якщо розглядати підходу до розуміння права на підприємницьку діяльність у науковій літературі, то слід констатувати, що вони є доволі різнобарвними.

Так, на думку Н.О. Саніахметової, право на підприємницьку діяльність – це право на спрямовану на отримання прибутку економічну діяльність з виробництва товарів, виконання робіт, надання послуг, яка має самостійний та ініціативний, творчий та інноваційний, систематичний та ризиковий, правомірний та соціально відповідальний характер, здійснюється легітимним суб'єктом, який несе самостійну юридичну відповідальність [13].

Д. Різник констатує, що конституційне право на підприємницьку діяльність – це утверджене Конституцією України право людини і громадянина на безпосередню або опосередковану, самостійну, ініціативну, систематичну, на власний ризик діяльність спрямовану на досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [14]. Автор розмежовує утвердження і забезпечення конституційного права на підприємництво. Під утвердженням він розуміє офіційне визнання державою цього права через його проголошення й закріплення у Конституції України, міжнародних договорах та інших нормативно-правових актах, а також здійснення додаткових кроків для остаточного його зміцнення. Забезпечення ж – це практична діяльність держави, спрямована на сприяння реалізації, охорону й захист зазначеного права, з метою створення сприятливих умов для його здійснення [14].

На думку В. Колісника право на підприємницьку діяльність – це можливість самостійно чи разом з іншими особами здійснювати на власний ризик ініціативну діяльність, що ґрунтується на власних здібностях особи та використанні своїх або залучених ресурсів, яка спрямована на одержання прибутку, досягнення інших економічних і соціальних результатів [15].

Узагальнивши наукові підходи до розуміння конституційного права особи на підприємництво, окреслимо характерні риси цього конституційного права та запропонуємо його дефініцію.

По-перше, особливістю реалізації права на підприємництво полягає у тому, що воно здійснюється комплексно з іншими економічними та соціальними правами. Варто наголосити, що право на підприємницьку діяльність найтісніше пов'язане з правом приватної власності. Останнє є первинним щодо підприємництва, адже історично виникло раніше. Водночас саме становлення підприємництва надало праву приватної власності подальший розвиток і новий імпульс, перевівши його зі «статики» у «динаміку». Підприємництво неможливе без приватної власності; проте сама приватна власність здебільшого постає як інструмент, ефективність якого залежить від того, хто і з якою метою ним користується. Право приватної власності є фундаментальною умовою розвитку підприємництва, оскільки воно виступає матеріальною основою

свободи особистості та гарантує кожному можливість самостійно обирати вид діяльності. Власник має право на власний розсуд використовувати ресурси, організовувати виробництво, ставати підприємцем чи займатися іншою справою, що створює умови для вільного вибору й формування громадянського суспільства. Приватна власність для підприємця є не лише джерелом засобів до існування, а й інструментом економічної влади, який дозволяє впливати на розвиток господарських процесів. Саме завдяки їй підприємці мають стимул до активності, новаторства, ризику, прагнуть максимізувати доходи, удосконалювати методи господарювання та шукати нові рішення. Наявність приватної власності забезпечує ефективне використання обмежених ресурсів, адже власник сам визначає найкращий спосіб їх застосування. Усе це створює умови для швидкого та результативного економічного зростання, підвищення продуктивності, розвитку підприємницької ініціативи та загального прогресу суспільства. Таким чином, право приватної власності є головною опорою підприємництва, що гарантує свободу дій, відкриває широкі можливості для особистої ініціативи й виступає рушійною силою економічного розвитку.

На взаємозв'язок цих прав вказує і історія міжнародного закріплення цих прав та розвитку цих інституцій у зарубіжних країнах. І хоча в Пакті про економічні, соціальні та культурні права нічого не згадується а ні право на підприємницьку діяльність, і ні про право на власність, разом з тим що стосується Конвенція про захист прав та основоположних свобод, то ще до свого набуття чинності 3 вересня 1953 року Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, підписана 4 листопада 1950 року, була доповнена Протоколом № 1, ст. 1 якого містить три норми: перша встановлює принцип поваги до власності; друга визначає умови, за яких особу можна позбавити власності; третя дозволяє державам контролювати використання власності в загальних інтересах, зокрема для забезпечення сплати податків, зборів чи штрафів. І хоча свобода підприємництва безпосередньо не зафіксована в Конвенції, разом з тим Європейський суд з прав людини широко тлумачить поняття власності, надаючи значні можливості для її захисту. У справі «Компанія „Анхойзер-Біш Інк.“ проти Португалії» Суд наголосив, що поняття «власність» має самостійне значення і не обмежується матеріальними речами чи формальною класифікацією у національному праві, адже майновими правами можуть вважатися й інші інтереси. Кожна справа розглядається індивідуально, щоб встановити, чи є підстави для захисту майнових прав заявника [16]. Також ЄСПЛ неодноразово звертав увагу на те, що держави повинні забезпечувати ефективну реалізацію прав, у тому числі тих, що виникають у сфері підприємницької діяльності. «За таких обставин держава не може займати лише пасивну позицію» [17]. ЄСПЛ визнавав порушення права на вільне користування власністю у випадках відкликання ліцензії на продаж алкоголю, закриття магазину безмитної торгівлі та бару, відкликання банківської ліцензії, анулювання дозволів на здійснення підприємницької діяльності чи відмови у поверненні надмірно сплаченого ПДВ. На думку ЄСПЛ, держава, встановлюючи додаткові вимоги до здійснення підприємницької діяльності в межах ліцензійно-дозвільної системи, несе відповідальність, у тому числі матеріальну, за ефективність роботи цієї системи. Наприклад, ЄСПЛ визнав у Рішенні від 20 листопада 1995 року обґрунтованими вимоги судновласників, асоціації взаємного страхування судновласників та конкурсного керуючого судноплавної компанії щодо відшкодування збитків, спричинених аварією, яка виникла через неналежне лоцманське супроводження морських суден. Таке супроводження було публічною службою, організованою державою в інтересах мореплавства, а отже, держава мала забезпечити ефективне функціонування створеної системи [18]. Таким чином, через широке тлумачення права власності Європейський суд фактично поширює його на сферу підприємництва, забезпечуючи одночасний захист цих економічних прав і свобод осіб.

Аналогічну позицію підтримує і Верховний Суд США. Зокрема, у своїй практиці він неодноразово поширював положення XIV поправки до Конституції, що захищає право власності, на охорону прав підприємців.

Водночас в практиці зарубіжних країн існують підходи, що ґрунтуються на пов'язаності цього права з іншими інститутами. Так, Федеральний конституційний суд Німеччини виводить свободу підприємництва зі свободи людини та права на вибір роду занять і професії. У Франції свобода торгівлі та промисловості поряд зі свободою професії становлять основні принципи права, розвинені Конституційною радою як публічні свободи, що не мають конституційного підґрунтя.

Аналогічно простежується взаємозв'язок реалізації права на підприємницьку діяльність із конституційним правом на працю, оскільки вільне наймання підприємцем працівників становить один із фундаментальних принципів підприємництва. Поряд із цим існує тісний зв'язок із конституційно-правовим обов'язком сплачувати податки, закріпленим у ст. 67 Конституції України, що підкреслює комплексний характер підприємництва як явища, в якому поєднуються індивідуальні права та суспільні інтереси.

По-друге, важливим аспектом у дослідженні реалізації конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність є визначення кола суб'єктів цього права. Проблемаю сучасного конституційного регулювання реалізації цього права є те, що фактично для права на здійснення підприємницької діяльності, яке закріплено у ст. 42 другого розділу Основного Закону, обмежується тільки фізичними особами. Адже права юридичних осіб не мають конституційного рівня захисту й гарантуються нормами інших галузей права, передусім цивільного та законодавства про підприємницьку діяльність. У цьому контексті постає питання: чи можна розглядати створення фізичною особою підприємства з метою здійснення підприємницької діяльності як один із способів реалізації її конституційного права на підприємництво? Даючи відповідь на це питання, вважаємо, що слід звернутися до думки Д. В. Різника, який вказує, що загальноприйнято вважати, що фізична особа, яка створила суб'єкт підприємницької діяльності у формі юридичної особи та здійснює його управління, безпосередньо підприємницькою діяльністю не займається. Якщо виходити з цього, то така особа нібито й не реалізує гарантованого Конституцією права на підприємництво. Звідси випливає висновок, що закріпленим у статті 42 Конституції України правом на підприємницьку діяльність користуються виключно ті, хто зареєструвався приватним підприємцем. Водночас припускати, що Конституція України визнає право на підприємництво лише у статусі фізичної особи – підприємця, є помилковим та звужує універсальний зміст цього права. Адже, на думку автора, в цьому аспекті автор варто звернути увагу на конституційно-правовий, а не господарсько-правовий характер права на підприємницьку діяльність, згідно з яким, фізична особа, яка є засновником (учасником) підприємства, беручи участь в управлінні таким підприємством, реалізує своє право на підприємницьку діяльність, хоч і не є суб'єктом підприємницької діяльності в розумінні господарського права. Така діяльність здійснюється опосередковано з допомогою спеціального інструменту – юридичної особи, яка самостійно виступає від власного імені в господарських правовідносинах, проте управляється та цілком і повністю залежить від волі її власника (власників) [14]. Таким чином, можливість створення й функціонування юридичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності – зумовлюється наявністю у фізичної особи конституційного права на підприємництво. Якби це право не було закріплене в Конституції, не існувало б правових підстав для заснування та діяльності підприємств на приватній власності.

Саме тому серед суб'єктів підприємництва варто відрізнити такі правові категорії, як суб'єкт підприємницької діяльності, суб'єкт господарювання та суб'єкт права на підприємницьку діяльність, адже вони не є тотожними ні за змістом, ні за обсягом, ні за формою. Якщо статусу

суб'єкта підприємницької діяльності особа набуває лише з моменту її офіційної державної реєстрації, то правом на підприємництво кожна людина наділена з моменту народження. У цьому випадку реєстрація виступає етапом практичної реалізації вже наданого права, що здійснюється за умови дотримання встановлених законом вимог.

Таким чином, ключовою і необхідною умовою здійснення права на підприємницьку діяльність є легалізація підприємництва, яка полягає у проходженні процедур державної реєстрації, отриманні ліцензій, патентів, сертифікації, стандартизації тощо. Ці заходи належать до сфери адміністративного регулювання, оскільки мають нормативно закріплені та обов'язковий характер і реалізуються через діяльність уповноважених державних органів. У правовому розумінні легалізація підприємницької діяльності розглядається як підтвердження державою законності участі суб'єктів у правовідносинах у сфері підприємництва.

По-третє, ще однією особливістю конституційного права на підприємницьку діяльність це право поєднує приватно-правовий та публічно-правовий зміст. Проявом першого є власне свобода підприємницької діяльності, яка реалізується через гарантування приватної власності, принципу свободи договору, свободи конкуренції тощо. Саме свобода підприємництва дозволяє та гарантує фізичним особам і їхнім об'єднанням вільно ухвалювати рішення щодо використання майна, капіталу або засобів виробництва для створення власного бізнесу, а також вільно здійснювати й організовувати підприємницьку діяльність. В цьому аспекті право на підприємницьку діяльність слід розглядати саме як право кожної особи на вільну економічну самореалізацію, що ґрунтується на принципах ініціативності, самостійності, систематичності та здійснюється на власний ризик з метою одержання прибутку. В цьому аспекті, право на підприємницьку діяльність охоплює такі основні правомочності: 1) право користування економічними ресурсами; 2) право виробляти товари, виконувати роботи та надавати послуги; 3) право реалізовувати товари, роботи, послуги і надалі отримувати підприємницький дохід (прибуток) від їх

реалізації; 4) право на захист своїх прав і законних інтересів. Обов'язок держави полягає у створенні відповідних вільних, конкурентних умов щодо реалізації свободи підприємницької діяльності, а саме сприяти розвитку виробництва та наданню різних видів послуг; формувати і підтримувати стійкі торговельну, кредитну та грошову системи, надавати у розпорядження підприємницьких структур значну частку економічних ресурсів тощо.

Таким чином, головним завданням правового регулювання у сфері підприємницької діяльності є забезпечення такого балансу, за якого держава, з одного боку, не створювала б надмірних перешкод у реалізації конституційного права людини і громадянина на підприємництво, а з іншого – ефективно запобігала б зловживанням цим правом. Подвійна природа цього права, що поєднує приватний та публічний аспекти, вимагає оптимального поєднання приватноправових і публічно-правових підходів у його регулюванні. Це означає, що правова система має, з одного боку, забезпечувати прозорі й відкриті механізми державного втручання, спрямовані на охорону публічних інтересів, підвищення відповідальності підприємців за їхні порушення, а з іншого – гарантувати мінімізацію надмірного державного контролю і нагляду над добросовісною та правомірною підприємницькою діяльністю. Такий підхід дозволяє одночасно захищати інтереси суспільства та держави і створювати сприятливі умови для розвитку приватної ініціативи, економічного зростання та формування правової держави, в якій підприємництво виступає не лише як інструмент задоволення особистих економічних інтересів, але й як важливий чинник реалізації публічного блага.

Отже, виходячи з наведеного, вважаємо, що право на підприємницьку діяльність – це закріплене Конституцією України соціально-економічне право людини і громадянина, яке надає кожному можливість самостійно або у співпраці з іншими особами здійснювати ініціативну, систематичну діяльність на власний ризик, використовуючи власні чи залучені ресурси, з метою отримання прибутку, досягнення економічних і соціальних результатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пазенок А. С. Системний підхід у науковому дослідженні прав людини. *Держава і право*. 2005. Вип. 28. С. 234.
2. Хальота А. Класифікація конституційних особистих прав і свобод людини та громадянина. *Право України*. 2000. № 8. С. 55.
3. Разметаєва Ю. С. Права людини як фундаментальна цінність громадянського суспільства. Харків : Фінарт, 2013. С. 23.
4. Тодыка Ю. Н., Тодыка О. Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. Киев: Издательский дом «Ин Юре», 2004. 368 с.
5. Веприцький Р. С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи. *Форум права*. 2008. № 2. С. 32–37. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08vrsvp.pdf>.
6. Речицький В. В. «Українцям необхідно навчитися жити в умовах власної свободи» // ГУРТ. 2013. – 28 червня. URL : <https://www.gurt.org.ua/interviews/18559/>
7. Веніславський Ф. В. Економічні основи конституційної стабільності України в аспекті Європейської інтеграції. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф. (м. Харків, 24 трав. 2016 р.). Харків, 2016. С. 77.
8. Фролов Ю. М. Економічні права і свободи людини і громадянина в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. ун-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2005. 20 с.
9. Барабаш Ю. Г. Соціальні права громадян та можливості їх захисту Конституційним Судом України (частина друга). *Публічне право*. 2012. № 1. С. 15–23.
10. Ковтун В. І. Соціальні права і свободи людини в контексті європейської інтеграції: теоретичні напрацювання. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6, т. 1. С. 161–165.
11. Турута О. В. Соціальні права людини в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2014. Вип. 24, т. 1. С. 113.
12. Конституційне право : підручник / за ред. М. І. Козюбри ; Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, А. А. Мелешевич. Київ : Баїте, 2021. С. 177.
13. Саниахметова Н. О. Всеобщая декларация прав человека и право на предпринимательскую деятельность в Украине. *Юридический вестник*. 1999. № 1. С. 87–88.
14. Різник Д. В. Забезпечення державою конституційного права людини і громадянина на підприємницьку діяльність : дис. ... канд. юрид. наук. – Ужгород, 2008. С.23-26.
15. Колісник В. Право на підприємницьку діяльність. *Конституційне право*. – Т. 4 / редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін. Харків : Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2024. С. 731.
16. Judgment of the European Court of Human Rights of 11 January 2007 (Grand Chamber) in the case of Anheuser-Busch Inc. v. Portugal (application no. 73049/01). URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-78981%22%7D>
17. Judgment of the European Court of Human Rights of 25 July 2002 (Fourth Section) in the case of Sovtransavto Holding v. Ukraine (application no. 48553/99). URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-60634%22%7D>
18. Judgment of the European Court of Human Rights of 20 November 1995 in the case of Pressos Compania Naviera S.A. and Others v. Belgium (application no. 17849/91). URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-58056%22%7D>